

islâm'da ahlâk anlayışı (*)

"MÜ'MİNLERİN İMAN
YÖNÜNDEN EN
MÜKEMMELİ, AHLÂK
YÖNÜNDEN EN GÜZEL
OLANIDIR."

"SİZDEN HİÇ BİRİNİZ,
KENDİ NEFSİ İÇİN SEVDİĞİ
ŞEYİ, KARDEŞİ İÇİN DE
SEVMEDİKÇE İMAN ETMİŞ
OLMAZ."

"ALLÂH'A VE ÂHİRET
GÜNÜNE İNANAN KİMSE
KOMŞUSUNA EZÂ
VERMESİN VE ALLÂH'A VE
ÂHİRET GÜNÜNE İNANAN
KİMSE YA İYİ SÖYLESİN
YAHUT DA SUSSUN."

Titiz ilmî araştırmanın istediği şey, önce araştırmanın seyrini tahdit ve düşüncü tarzını çizmektir; bu da ancak, araştırmanın konusunu ve sâhasını sınırlandırılan terimler (istilâhlar)'in tahdidî sûretiyle olur.

Başlık ve terim olarak "Ahlâki temâyül", mümkün mertebe kolay anlaşılabilmesi için, beni bu hususta neyi kastettiğimi açıklamaya zorlamaktadır. Böyle bir açıklama için de önce bu kelimelerin tahlilini yapmak gerekir.

Bunların en önemlisi "Temâyül = Yöneliş" ve "Ahlâk" kelimesidir.

a — "Temâyül" kelimesinin muhtelif mânâ ve kullanılışları vardır. Bunları, burada, lûgatte, ilmî sâhalarda kullanılışları ve bu araştırmada benim ondan kastettiğim mânâ bakımından olmak üzere üç cihetten araştıracağım.

Lûgat bakımından: "El-Kâ-müs-el-Muhît"de "Cihet" kelimesi

Yazan:

Dr. Mikdad YALÇIN

Çeviren:

Dr. S. Hayri BOLAY

■■■■■■■■■■

Bir şeye doğru temâyül = yöneliş kabûl veya red şeklinde olur ve bunun orta bir hal şekli yoktur. Burada temâyülü (Yöneliş) "Meyil"den ayırmamız gerekir. Çünkü bir şeye, meyletmek, sevgi veya nefreti içine alır. Zira insan bazı şeylere, onlara karşı duyduğu sevgisi dolayısıyla meyleder, diğer bazı şeylere de onlara karşı duyduğu nefretten dolayı meyleder, bu da tercihi gerektirir, çünkü bir şeye diğerine olan meylinden daha fazla meyleder, bu sebeple onu diğerinden daha çok sever; şu halde meyil, sevdiğimiz ve ikrah ettiğimiz şeylerle ilgilidir.

Temâyül ise inandığımız ve görüp üzerinde düşündüğümüz şeyle ilgili, o halde "Ahlâki Temâyül"ün mânâsı, "Ahlâki gidış", yahut "Ahlâki inamış", yahut da "Ahlâki düşünce" oluyor.

Burada "Temâyül" kelimesiyle bağı olup da dâimâ kullanmamız sebebiyle, mânâsının belirlenmesi gereken diğer bir ilmi terim var; bu da nazariye kelimesidir: Bu kelimenin çeşitli sâhalara göre mânâsı değişmektedir. Meselâ tabiat ilimlerinde taşıdığı mânâ, davranış ilimlerindeki taşıdığı mânâdan başkadır. Bu başkalık da bu iki ilimler grubunun konularının değişik olması yüzündendir; çünkü birinci grubun konusu hâdiseler, tabiat olaylarıdır. Burada nazariyenin genel mânâsı Spencer'in belirttiği gibi, "Daha önce tek zihin düzeninde aralarında hiçbir irtibat olmayan tabiat kanunları gruplarının birleştirilmesi ve sistemleştirilmesinde kullanılan son derece mücerret kavramlar sistemidir."¹

"Yön = Nahiye", "Lisânü'l-Arab" da bir yöne "yönelmiş her şeyin yönü" mânâlarına gelir. Kur'an-ı Kerim'de, "Nereye dönerseniz Allah'ın yönü oradadır." denilmektedir. Burada bizim kastettiğimiz mânâ, bir şeyden, bir şeyin yönünden, yolundan yüz çevirmektir. el-Viche ise kasdî yönelme, bir şeye yönelmek, ona gitmek demektir.

Kısacası "Temâyül = İtticah", bir şeyin yönü, bir şeye doğru dönmek ve ona ihtimam göstermek, gidış, yol ve kasıt mânâlarına gelir.

Istılâhî mânâsına gelince; "Temâyül = İtticah" kelimesi, ilmi sâhada kullanılır. Bu mânâda iktisâdî, siyâsî, ahlâkî, içtimâî ve benzeri temâyüller (akımlar) den söz edilir.

DİYANET
DERGİSİ
CİLT: XV
SAYI: 5-6

EYLÜL
EKİM
KASIM
ARALIK
1976

299

(*) Dr. Mikdat Yalçın'ın "İtticahü'l-Ahlâki fi'l-İslâm, Kahire, 1973" adlı mastır tezinin birinci bölümünden tercüme edilmiştir.

(1) Dr. A. Zeki Salih, et-Taallum, Ususuhtü, Menâhicuhâ, Nazariyâtuhü, s. 193.

Davranış ilimlerindeki mânâsına gelince, bu beşerî davranışlar ve bunlardan doğan olaylarla ilgili olup aslında, tabiat olaylarından tamamen başkadır; zirâ tabiat olaylarında, kendilerinde sabit sebepler olması dolayısıyla ve bu sebeplerden çıkarılmış neticelere hâkim olmak mümkün olması bakımından, vâzih sebepler ve neticeler vardır.

Beşerî davranışlar ve onlardan doğan olaylar ise, çok çeşitli, girift, kompleks âmillere tâbidir. Bu bakımdan onlar tabiat olaylarının sâdeliğinden çok uzaktır; şu halde beşerî ilimlerde nazariye'den "prensipler veya doğrudan tecrübeye tâbi olması mümkün olmayan ve davranışlar grubundan belli bir çerçeveyi yorumlamak gibi psikoloğun kullandığı faraziyelerin bütünü"nü kastederiz².

Ahlâkî davranışlarla ilgili ilimlerden ise ahlâkî nazariyeyi "Belli bir felsefeden doğan ve bir yönde toplanması ile ahlâkî davranışların yorumlanmasına ışık tutan, kabûl edilmiş prensiplerin bütünü" olarak tarif edebiliriz.

Öyleyse temâyül, gidiş (mezhep), nazariye, hepsi tek bir mânâyı ifade eder ve muayyen bir itikâdî mezhep olup bir hakikat yahut belli bir olay, veyahut müşterek bir sıfatın biraraya getirdiği çeşitli olaylara taallük eder.

b — "Ahlâk" kelimesinin anlaşılmasında ve mânâsının sınırlandırılmasında felsefî doktrinler ve temâyüller farklı görüşler ortaya attılar. Ben, bâzıları gibi, bunların hepsini buraya alacak değilim; ancak, temâyül kelimesinde yaptığım gibi, ahlâk'ın mânâsına vukûf kazanmak hususunda bize ilmi dayanak olacak bâzi

mühim fikir ve mefhumları özetliyeceğim.

Bu sebeple durum üç yönden, ahlâk'ın mânâsını araştırmamızı gerektiriyor: Lûgat, felsefe ve son olarak bizzat İslâm'daki anlayış yönünden. Lûgatte, esas olarak, "Hulûq" kelimesi, seciye, tabiat, mürüvvet, din; "Hılqa" fitrat yâni yaratılış; "Halq" ise takdir mânâlarına geliyor.

"Lisânü'l-Arap"da Hulûq, tabiat, huy mânâsına geliyor ve çoğulu da "Ahlâk" oluyor. Hulq ve Huluq da seciye, din mânâsına. Lûgat, aslında bu kelimenin insanın iç âlemini yâni nefsinin, onun iyi ve kötü sıfatlarını, ona has özellikleri vasfettiğini söylüyor.

Öyleyse lûgat yönünden Ahlâk'ı bâriz üç mânâda özetleyebiliriz.

1 — Huluq, insanın âhenkli ve uygun bir tarzda yaratılışına âit tabii sıfatlara delâlet eder.

2 — Ahlâk, aynı şekilde, sanki tabiatıyla birlikte yaratılmış gibi, sonradan kazanılmış ve sâhip olunmuş sıfatlara delâlet eder.

3 — Ahlâk'ın iki yönü var: Rûhî, iç (bâtin) yönü, davranış ve dış yönü.

Filozoflar nazarındaki ahlâk anlayışı, onların din gibi benimsedikleri temâyüllerinin esaslarına tâbi olup, her birisi ahlâkî, tâbi olduğu felsefî sisteme uygun olarak tarif eder, mânâ ve husûsiyetlerini sınırlandırır. Biz ahlâk hakkında çok çeşitli felsefî anlayışlar olduğunu, meselâ içtîmâî, idealist, tecrübî, realist, akılcı (rasyonalist), sezgici ve fayda-

cı (utilitarist) ve benzeri anlayış ve temâyüllerin bulunduğunu biliyoruz. Burada, bu hususta tafsilâta girmek istemiyorum, yalnız, bana göre mühim olan, bâzı anlayışlardan özet olarak bahsetmek istiyorum.

Bu hususta evvelâ çeşitli felsefî mesleklere dair bâzı temâyülleri, sonra da ahlâk felsefesiyle uğraşmış müslüman filozofların görüşlerini ele alacağım. Çünkü her ne kadar müşterek sıfatlar varsa da, her iki felsefe arasında farklı sıfatlar bulunmaktadır.

Birinci grupta çeşitli anlayışlar mevcut olup bunlardan bâzılarını sırasıyla görelim:

● Pozitivist ve İçtimâî Ahlâk Anlayışı:

Bu anlayışa sâhip olan Levy Bruhl "Ahlâk" kelimesinin üç mânâsını zikrediyor:

1 — "Ahlâk" kelimesi, halkın belli bir devirde veya belli bir medeniyette genel olarak kabûl edip benimsediği ve birbirlerine karşı hak ve vazifeleriyle ilgili fikirler, hükümler, duygular ve âdetlerin bütünü için;

2 — "Ahlâk" kelimesi aynı şekilde, bu adı geçen çeşitli fenomenleri araştıran ilim için kullanılır. Nitekim tabiat ilimleri de tabiat olaylarını araştırır. Bu özelliğiyle ahlâk ilmi tabiat ilimlerinden ayrılır. Bu ilimler delâlet ettikleri konularıyla temâyüz ettikleri halde ahlâk ilmi, hem ilme hem de konusuna aynı anda delâlet etmesiyle temâyüz eder.

3 — Ahlâk, ahlâk ilminin tabikâtı için de kullanılır.

Binâenaleyh ahlâkın ilerlemesinden içtimâî hayâtın ilerlemesi, meselâ adâletin, yardımlaşmanın, güven ve itminan duygusunun ilâh.. artması anlaşılmaktadır³.

Ahlâk'ın sıfat ve özelliği, Durkheim'e göre içtimâî davranışların nizam ve kaidesini teşkil etmesi ve insânî davranışları iyi bir gâye olarak ortaya koyması, hayırlı işlere ve bu vazifelere —ki bunları bizzat hayr'ı gerçekleştirmek için cemiyet koymuştur— insanların irâdelerini cezbetmesi sebebiyle, vazife ve hayır (iyilik) dir⁴.

Şu halde içtimâî ahlâk anlayışına göre, ahlâk, ilmi, reel ve pozitif bir tarzda oluşmakta, zamanına ve mekânına uygun olarak insan davranışlarını araştırmaktadır. Buradaki ilmin, insan davranışlarını araştıran, idealist bir değer ilmi olmadığı unutulmalıdır.

● İdealist ve Akılcı Anlayış:

Bunun ahlâk görüşü öncekinin tamamen aksi. Buna göre ahlâk, insan aklına ve gâyeye göre değil, insan davranışları içinde hareket etmesini gerekli kılan yüksek ideallere uygun tarzda kendini gösteren insânî davranıştır. Hattâ idealist anlayışta yüksek idealler insan için zarûridir: Zirâ insandaki veya davranışa âit şuur zarûri olup bu davranışa "ahlâkî" sıfatını verdiren de odur. Öyleyse, bu idealist anlayış nazarındaa hlâk, pozitivist âlimlerin inandığı gibi pozitif bir ilim olmayıp bir değerler ilmidir.

DIYANET
DERGİSİ
CİLT: XV
SAYI: 5-6

EYLÜL
EKİM
KASIM
ARALIK
1976

(3) Lévy Bruhl, Ahlâk ve Ahlâkî Adetler İlimi, s. 169, Terc.: Dr. Mahmut Kasım.

(4) E. Durkheim, et-Terbîyet el Ahlâkiye (L'éducation Morale) s. 117, Terc.: Dr. Seyyit M. Beđevî.

Bu anlayışta —Dr. T. Tavil'in verdiği bilgiye göre— ahlâkın en önemli özelliği onun cüz'ı (ferdî) değil, umûmî; ârızî değil, zarûrî ve özü itibariyle de vâzih oluşu, isbat ve şüphe, münakaşa ve çelişme kabûl etmediğidir⁵.

Bu anlayış, en dar gerçeğiyle veya idealizmin zirvesi olarak, Alman filozofu Kant'ta temsilcisini buldu. Bu filozof, kendi akılcı temâyülünde, her ne kadar ahlâk'ın hedefi meselesinde Sokrat, Eflâtun ve Aristo⁶ dan ayrılmakta ise de, bunların temsil ettikleri ahlâkta, Yunan akılcılığıyla ittifak hâlinedir. Çünkü o, ahlâkın yalnızca bir hedef veya gâye olmasını kabûl etmez, her ne kadar ahlâk, tabiatı itibariyle "Umûmî hayır"a götürüyorsa da ahlâkın bu niyete tâbi olmaması gerekiyor. Çünkü bu felsefi anlayışta, sadece ahlâk'ın vazife olduğu fikri esastır. Bundan dolayı ahlâk "Vazifeler ilmi" olarak adlandırılır.

Ahlâkın "Hayır" yahut "İnsanî kemâl = Olgunluk", yahut da "Saâdet"ten ibaret olan bir gâyesi olması lüzûmunda ittifak eden filozoflardan yeri gelince bahsedeceğiz.

**

● Faydacı Ahlâk Anlayışı:

Bu anlayışta üç felsefi mezhep var... Biri şahsî menfaat mezhebi ki bunun da iki şekli var: Biri, Sokrat'ın saâdet anlayışını

zevk ile yorumlayan ve Sokrat'ın tilmizi olan Aristippos'un anlayışı: Aristippos kişiyi ferdî, hissi zevk'e çağırır ve bunda acele edilmesini ister; çünkü bir zevkin tehiri, ruhta kötülük, mahrûmiyet ve ümitsizlik doğurur. Ahlâkî zevk üzerine kurulan bu saâdet anlayışını tahakkuk ettiren mezhebi ve ahlâkî prensipleri gerçekleştiren davranış esaslarını⁷, biz bu mezhebin bir başka şekli olan ferdî menfaat anlayışını Hobbes ve taraftarlarında buluruz. Hobbes iddia ediyor ki, insan tabiatı bencil olup şahsî menfaati için hareket eder. Bundan dolayı o şahsî menfaati gerçekleştirmeğe vesile teşkil edecek birtakım esaslar teklif etmiştir. O, bu sebeple, ahlâkın insan tabiatında olmadığı halde menfaati gerçekleştirmek için konulmuş olduğu kanâatını ileri sürer. Hobbes ile Aristippos arasındaki fark, Hobbes'un mevcut bir andaki zevk (lezzet) i geçerek bu zevkten doğan hayır ve serre dikkati çekmesidir⁸. Bundan dolayı Aristippos'un anlayışını "Ferdî Zevk" ve Hobbes'un anlayışını da "Ferdî Menfaat" mezhebi diye —ikisi de şahsî bencillikte birleştikleri için— adlandırmamız doğru olur.

İkincisi: Bentham ve Stuart Mill taraftarlarının ileri sürdükleri "Umûmî Menfaat" mezhebidir. Bunlar diyorlar ki, insanın, beşer menfaatlerini hayvanları da içine alacak şekilde⁹ umûmî olarak, istemesi ve yerine getirmesi gerekir. Bu fikirde S. Mill, Bentham ile müşterektir. Burada

DİYANET
DERGİSİ
CİLT: XV
SAYI: 5-6

EYLÜL
EKİM
KASIM
ARALIK
1976

(5) Dr. Tefvik et-Tavil, el-Felsefet el-Hukukiyye, s. 374.

(6) Bu anlayışta ahlâk akıl'a dayanır, örf ve adetlere dayanan ahlâk nizamı yerine makul bir gayesi de vardır. (J. Dewey, Felsefede yenilik, s. 267).

(7) Dr. T. et-Tavil, mezhep ül-menfaat el-amme fi el-Felsefet-il Ahlâk, s. 41 v.d.

(8) Bir önceki kaynak.: Aynı şekilde Bk.: Dr. Adil el-Avâ, el-Mezâhibul-Ahlâkiyye, II.

(9) Dr. T. el-Tavil, Ahlâk Felsefesinde, umumî menfaat mezhebi, s. 41 v.d.

menfaatin insânî fiillere gâye ve ahlâka ölçü olarak ve fiilin ahlâkiliğinin kabûlü, onun sebepleriyle ve müeyyidesiyle değil de neticeleriyle kıyas edilmesi; cezanın hayrı işlemekte ve şerden uzaklaşmakta yegâne âmil olması hususlarında Stuart Mill, Bentham ile hemfikirdir. Yalnız S. Mill, bunlara bâtinî ve vicdânî cezayı ilâve etmiştir¹⁰.

Üçüncüsü: Pratik faydacı mezhebi (pragmatizm): S. Mill'in anlayışından sonra faydacı anlayışın bir şekli veya gelişmiş bir kolu olarak görünüyor¹¹.

Pragmatik anlayış faydacı anlayışla ahlâkî âmilleri gözönüne almadan, ahlâkî fiilleri neticelerine irca etmek hususunda ittifak halindedirler. Pragmatizm ameli başarıya ihtimam gösterir ve fiilleri ticârî ve sînâî olarak değerlendirir; ahlâkî, şahsî emellerin, yahut içtimâî ve insânî hizmetten çok şahsî arzuların tahakkukuna irca eden tecrübî faydanın noksan olmasıyla da bu ameli (pratik) başarıya hiçbir mânevî değeri tanımaz¹².

Bu görüş, tecrübeci pozitivistlere muhalefet etti; çünkü onlar, mutlak fikirleri ve metafizik prensipleri reddediyorlar. Bu prensipler, pragmatist nazarında—aslında bu fikir ve prensipler doğru olmasalar bile— yararlı bir fikrin gerçekleşmesine sebep oluyorlarsa, bunları kabûlde hiçbir mâni yoktur. Zirâ bir şeyin kıymeti, varlığının hakikatında olmayıp, aslında mevcut olmasa bi-

le, pratik bir faydayı gerçekleştirmesindedir. Pragmatizm ahlâkî idealleri insanın realitedeki şartlarının doğurduğu neticelere irca etti; çünkü onlara göre, bu idealler idealistlerin iddia ettiği gibi, filozofların koyduğu sabit prensipler değildir; onlar pozitivist sosyologların iddia ettikleri gibi sosyologların iddia ettikleri gibi, cemiyetin koyduğu şeylerde değil, din adamlarının ileri sürdükleri gibi semâdan inmiş de değildir¹³.

Sonra pragmatik anlayış ahlâkın, yüksek ve sabit bir gâyesi olmasını ve değişme kabûl etmeyen mutlak prensiplere sâhip bulunmasını, hayâtın değişken ve gelişken olması sebebiyle, inkâr ediyor¹⁴. Bu mezhebin savaşı, üretici ve faydalı iş hayatında insanın hedefini esas almak içindir; bu bakımdan o, başarılı fiile ulaştıran her fikir ve itikâda, ilmi, mantıkî yahut hakikî kıymetlerine bakmaksızın detğerli bir esas olarak itibar etmiştir. Bundan dolayı kendisinde, hata ve sevabın yahut hak ve bâtılın miyârı ile pratik faydayı gerçekleştirmekten ibaret olan ahlâkın ölçüsü birleşmektedir¹⁵. Bu sebeple Dewey, ahlâkı "Denge, düşünce, arzu ve içgüdülerden doğan çeşitli fiilleri —bu fiiller birbiriyle ister yakından ister uzaktan ilgili olsun— bünyesinde ihtiva eden harekettir."¹⁶ şeklinde tarif etmiştir.

Son olarak bir de beşerî tabiat anlayışı var. Bu anlayışa, zaman zaman ahlâkın insan seciyelerinin ilmi olması bakımından

(10) Dr. Teyfik, el-Felsefet el-Ahlâkiye, s. 200.

(11) Dr. Teyfik et-Tavil, el-Felsefet el-Hukukiyye, s. 296.

(12) John Dewey, Tecdid fi'l-Felsefe, s. 298.

(13) Dr. T. et-Tavil, el-Felsefet el-Hukûkiye, s. 276.

(14) John Dewey, a.g.e., s. 273.

(15) Dr. T. et-Tavil, el-Felsefet el-Hukukiyye, s. 296 v.d.

(16) Salih Abdülaziz, et-Terbiye ve Turuq et-Tedris, II. s. 235.

"Ahlâk" adı veriliyor; çünkü bu anlayış ahlâkî esasları insânî se-
ciyelerden çıkarmağa teşebbüs ediyor¹⁷.

Bu anlayışta, ahlâk mefhu-
mu, insan tabiatından doğan in-
sânî davranışların prensiplerinden
ibarettir. Şu kadar var ki, bu
anlayışa inananlar, tabiatın ne
olduğu husûsunda ve ahlâkî fiil-
leri tahdit eden bu prensiplerin
sınırlandırılmasında hemfikir de-
ğildirler. Bu sebeple, bu fikrin ta-
raftarları insan davranışlarının
tefsirinde ve âmillerinin açıklan-
masında çeşitli ve farklı görüş-
lere ayrıldılar. Shaftersbury, in-
sanda içtimâî, tabîî meyiller ve
asıl, insânî duygular bulunduğu-
na kanâat getirdi. Her birimiz,
başkalarıyla sevgi bağları kur-
mağa ve onların iyiliğini isteme-
ğe olan arzu ve hevesimiz ile bun-
dan hoşlanmamız halinde bu me-
yil ve duyguyu idrâk ederiz.

Hutcheson, insan tabiatında
iki özel hissin varlığını te'kid et-
mekle Shaftersbury'nin bu görü-
şünü te'yid etmiş oldu: Bunlar-
dan birisi güzellik hissi, diğeri
iyilik hissidir; bu ikisiyle de in-
san ahlâkî hareketin güzelliğini
ve iyiliğini ortaya koyar, iyilik
yapmaya yönelir ve bu fiiller ü-
zerinde yeni hükümler çıkarmağa
sevkeder.

Bu anlayışın taraftarlarından
birisi de insanda, insânî sevişme
icgüdüsünün varlığını kabûl eden
ve bunu insânî ahlâkın menbaı kı-
lan "Adam Smith"tir.

Nitekim bu tarzda düşünen-
lerden biri de, insan tabiatının
aşlında iyi bir tabiat olduğunu,
fakat bu tabiatı medeniyetlerin

bozup değiştirdiğini ileri süren
J.-Jacque Rousseau'dur. O, bu
yüzden, ahlâkî bozulmanın —in-
sânî ahlâk esasında onun bu gü-
zel tabiatından meydana geldiği
halde— medeniyetin neticesi ol-
duğu kanaatine varmıştır¹⁸. Rous-
seau diyor ki: "Ruhların istikrar-
lı oluşunda adâlet ve fazilet için
fitrî bir esas vardır; biz fiilleri-
mizi ve başkalarının fiillerini o-
nunla ölçer ve kıyas ederiz; ona
dayanarak iyi veya kötülüğüne
hükmederiz; işte bu esasa ben
vicdan diyorum."¹⁹

Rousseau, aynı şekilde, şun-
ları da ilâve eder: "Her şey Ya-
raticı'nın elinden sağlam olarak
çıkarsa, Allah sağlam yaratır, fa-
kat her şey kulun elinde bozulur...
Her şey değişir ve her şey çir-
kinleşir. İnsan değişmeyi ve de-
ğiştirmeyi çok sever, fakat ta-
biatın iyi yaptığı şeyi lekelemeyi
hiç istemez, hattâ bu kendisi gi-
bi insan bile olsa. O, ancak binek
atı gibi kendisine itâat edilme-
ni, bahçesindeki bir ağaç gibi her
şeyin kendi arzusuna göre bir ka-
lıba sokulmasını ister."²⁰

İşte bu görüş de insan tabia-
tını aşlında kötü olarak kabûl
eden Hıristiyan anlayışına zat bir
görüşdür²¹.

Bu anlayışa âit mezheplerden
biri de John Ruskin'in inandığı
"güzellik duygusu" mezhebidir.
Bu zat o kanâattadır ki tabiatın
güzelliği ve güzel san'at eserleri-
nin algılanması (ihlas) ahlâkî
şuurun esasıdır. Bu hususta o
derece ileri gitti ki güzelliğe
tapınmayı ahlâk olarak kabûl et-
ti. Ona göre Yaratan'ın yarattığı
güzellikle, sanatkârın elinden çı-

(17) Ferid Kam, İlm-i Ahlâk, s. 9, Ankara, 1341.

(18) Dr. Adil el-Avaî, el-Mezheb el-Ahlâkiyye, II. s. 385 v.d., 3. baskı.

(19) J.J. Rousseau, Kitab'ü Emil, s. 213 v.d., terc.: Dr. Nazmi Luka.

(20) J. J. Rousseau, a.g.e., s. 24.

(21) Dr. Mahmut Kasım, Dirâsât fi'l-Felsefet el-İslâmiyet, s. 119, 3. baskı.

kan güzellik, insana yücelik, fazilet ve hassasiyet verir ve böylece ahlâkın hedefi olan rûhî saâdete insanı ulaştırmış olur²².

Bu anlayışın taraftarlarından bir diğeri de ahlâk'ın esasını karşılıklı sevgi ve merhamet içgüdü-süne irca eden Schopenhauer'dır. O şöyle diyor: "Muhakkak ki doğrudan ve vasitasız sevgi, içgüdüsel bir şuur olup, tek başına ahlâk'a yetecek durumda değildir ve bunda mutlaka merhamet duygusunu ilâve etmek gerekir."²³. Buna benzer bir kanâat de, William Mc Dugal'a âittir. Çünkü o, insan tabiatında bir grup içgüdü-nün yahut fitri eğilimlerin mevcûdiyeti kabul etmiştir. Bunların başında nefsini (zâtını) muhafaza, merhamet, elem verici ve yalnızlığa itici her şeyden çekinme içgüdüleri gelir. Bu zat, bunları ahlâk ve ahlâkın geliştirilmesi için aslî istidatlar olarak benimsemiştir²⁴.

Son olarak, bu anlayışa taraftar olanlardan biri de Volter'dir. Ahlâk kanununu, insan tabiatına ircâ eden Volter şöyle der: "Bu tabii kanun, Allâh'ın yaratılışımızda içgüdüye sevgisini, sınırlanmasını ve muhafaza gücünü verdiği ahlâkî kanundan başka bir şey değildir."²⁵

İşte, kaynağı nefis (ruh) ve kalb olan davranışın tabiatı hakkındaki görüş tarzlarından birisi budur. Bu hususta bir diğeri görüş de, insan hakkında hükümler veren —ilk görüş gibi rûhî veya

kalbî melekeyi değil— aklı bir melekenin varlığını kabul eden görüştür. Bu görüş, hükümlerinin hatadan berî olduğuna kanidir ve bu yüzden bâzı fiillerin aslında doğru, adâletli ve iyi, diğeri bâzılarında bâtil, zâlimâne (gayr-i âdil) ve kötü olduğunu ileri sürer. Bu ikinci görüşün en büyük destekçisi "Buttler"dir²⁶. Şu söz onundur: "Fazilet insanda bir tabiattır, rezilet ise tabiatımızı yeyip bitirir, çünkü o özü (zâtı) karrantan, çirkinleştiren bir fiildir."²⁷

John Karl Flugel ise, bu görüş tarzını te'yid bâbında ve insan tabiatındaki, insan aklındaki bu ahlâkî esasların ne derecede vâzih olduğunu açıklamak hususunda şöyle der: "Ahlâk muhakkak ki —burada ahlâk, peşinde koştuğumuz yüksek idealler, gerekli kılınmış ve riâyeti gerektiren kaytlar (kısıtlamalar), hissedip ve işlediğimiz günahlar ve düçar olacağımız cezalar mânâsındadır— insan aklında tam mânâsıyla köklü olarak mevcuttur, insan da esasında, ahlâkî bir hayvandır; lâkin çoğu halde ahlâklılığı sert görünüşlüdür ve iptidâfidir, realiteye adaptesi iyi değildir; bu sebeple kişinin davranışı aklının gösterdiği ve fitraten yatkın olduğu ve gerçekleşmesinde hırslı bulunduğu yüksek emellerle zat görünmektedir."²⁸

Oswald Külpe de şu görüştedir: "Ahlâk filozoflarının çoğunluğu ahlâkî vicdanın fitri oluşuna inanmışlardır."²⁹

(22) Dr. A. el-Avâ, el-Mezahib el-Ahlâkiyye, II, s. 385 v.d.

(23) Dr. A. el-Avâ, a.e., II, s. 488.

(24) William MC Dugal, el-Ahlâk ve S-sulûk fi'l-Hayat, s. 24-25, 80-84.

(25) Dr. Adil Avâ, el-Mezheb el-Ahlâkiyye, II, s. 416.

(26) Dr. T. et-Tavil, el-Felsefet el-Hulûkiyye, s. 161.

(27) el-Mevsuat el-Felsefte el-Muhtasara, s. 84, İngilizceden terc.: Dr. Mustafa Necip Mahmut başkanlığında bir komisyon.

(28) J. Karl Flugel, el-insan ve'l-Ahlâk, ve'l-Müctema, s. 337.

(29) Oswald Külpe, el-Medhal ilâ el-Felsefe, S. 311-312.

● Taklidci İslâm Felsefe- sinde Ahlâk Anlayışı:

Müslüman mütefekkirlerdeki ahlâk araştırmalarına umûmî bir göz atacak olursak, üç bâriz anlayışın mevcut olduğunu görürüz:

1 — Akfî,

2 — Rûhî,

3 — Akfî ve rûhî anlayışı birleştiren anlayış.

I — Akfî Anlayışı; İbn-i Rüşd, İbn-i Sînâ ve Fârâbî gibi filozoflarla bâzı kelâmcılar temsil etmişlerdir. Bu anlayış, bizzat ahlâk araştırmalarında derinleşmiş olan ve ahlâkî düşüncesinde Aristocu tefekkürden müteessir olan müslüman mütefekkir İbn Miskeveyh'de en vâzih şekilde kendini gösterir.

Hattâ o, tamamen Aristo'ya tâbidir, bu düşünüşünde Aristo'nun Ahlâk kitapları ile İbn Miskeveyh'in "Tehzîbü'l-Ahlâk"ı arasında bir karşılaştırma yapan herkes, bu hakikati münakaşa götürmeyecek şekilde vâzih olarak görebilir. Aslında Aristo, Eflâtun ve Sokrat'tan müteessir olan sadece İbn Miskeveyh değil. Yalnız ben, bu filozofların Yunanlı düşünürlerin her cihetten, birer kopması olduklarını söyleyemiyorum; çünkü bunların bir kısım düşüncelerinde İslâm'ın tesirleri olduğu muhakkaktır.

İbn Miskeveyh, ahlâk'ı şöyle tarif ediyor: "Ahlâk, nefsin kendi fiillerini, düşünmeksizin, işlemeğe çağırان bir haldir; bu hal ikiye ayrılır: 1 — Mizâca bağlı olan tabîî hal, meselâ insandaki öfke (gazap) gibi en aşağı şeye

çağırma hali böyledir. 2 — Âdet ve alışkanlıkla kazanılmış olan hal'dir ki bunun başlangıcı bir fikir ve düşüncedir, sonra bunun üzerindeki kesintisiz devamlılık onu bir alışkanlık ve huy (ahlâk) haline getirir."³⁰

Akılci temâyülün umûmî karakteri (tab'ı), ahlâkî prensipleri tefsir ve akıl ile takviye etmektir. Bunun gâyesi değişmez ve akıl bir gâye olup en büyük ölçüsü (mikyas) de akıl ve orta yol (itidâl) dur. Ayrıca bu temâyül ahlâkî faziletleri dört ana fazilet altında toplar ki bunlar da hikmet, secâat, iffet ve adâlet'tir. Faziletin esası da, akıl ve hikmet'in gerektirdiği şekilde tasarrufta bulunmaktır. Bu temâyül Mu'tezile mezhebinde en vâzih şekilde kendini gösterir. Bu mezhebin görüşleri tafsilâtli olarak, ileride ele alınacaktır.

II — Bu Temâyülü Umûmî Olarak Mutasavvıflar Temsil Ederler. Biz ahlâkın, tasavvufun en önemli mevzularından olduğunu biliyoruz. Hattâ bâzı mutasavvıflar tasavvufu, sadece ahlâka hasrederek şöyle tarif etmişlerdir: "Tasavvuf, her iyi huyu benimsemek ve her kötü huydan sıyrılmaktır."³¹

A. Tusterî diyor ki: "En güzel ahlâk hususunda, Allah ile kendisi arasında gerekli hali benimsemeyen kimse, dünya ve âhîret hayatının lezzetini bulamaz."³²

Cüneyd-i Bağdâdî Hazretleri de tasavvufun ne olduğu sorulduğu zaman şu cevabı veriyor: "Tasavvuf, kalbi mahlûkâta uymaktan temizlemek, igdûdülerin tesirlerinden kurtulmak, beşerî sıfat-

(30) İbni Miskeveyh, Tehzi pel-Ahlâk, s. 31.

(31) İmam Kuseyri, er-Risalet el-Kuseyriyye, s. 217.

(32) Dr. M.K. İbrahim Cafer, Fî'l-Felsefe ve el-Ahlâk, s. 273.

ları tesirsiz hale getirmek, nefsin isteklerini yerine getirmekten kaçınmak, rûhânî sıfatlarla hemhâl olmak, hakikî ilimlere bağlanmak, ebedilik için en lüzumlu olanı kullanmak, bütün insanlara güzel nasihatta bulunmak, Allâh'a verdiği sözde vefâ ve bağlılık göstermek, dinde (şeriat'te) Allâh'ın Rasûlü Hz. Muhammed (s.a.s.)'e tâbi olmaktır."³³ Bu tariflerden mutasavvıfların ahlâka büyük ehemmiyet verdiklerini ve tasavvufî temâyüldeki ahlâk anlayışının şu noktalarda tebellür ettiğini görüyoruz:

1 — Bâtını (İç Âlemi) İslah İçin Fazla İhtimam Göstermek:

İnsanın iç âleminin (bâtının) islâhı üç safhada olur:

a — Nefsin eğilim ve arzularını iyi bilmek. Bu sebeple mutasavvıfların, ahlâkî çalışma ve araştırmalarında; nefsin gırpınmalarını, kalbde hâsıl olacak tehlikeleri, nefsin mücâdelesini ve bu mücâdelenin doğuracağı musibetleri, nefsin arzu ve heveslerine uymaktan doğan rezâletleri içine alan çok ince ruh tahlillerine ağırlık verdiklerini görürüz.

b — Kalbi ve rûhu bu rezil hallerden temizlemek. Bu da ancak, nefis mücâdelesini, uzlet, zühd ve takvâ ve fazla ibâdet yoluyla mümkün olur.

c — Faziletler ve güzel ahlâk esasları ile rûhu donatmak. Bundan dolayı da mutasavvıfların, ahlâk terbiyesini üç merhaleye ayırdıklarını görüyoruz: a) Acemilerin (yeni başlayanların), b) Orta dereceye gelmiş olanların, c) Gâyeğe ulaşanların merhalesi. Bun-

lardan ilk merhaleye "bogaltma - temizleme", ikincisine "süsleme - donatma", üçüncüsüne de "Allâh'ın huzûrunda olmakta sebat ve devam" merhalesi adını veriyorlar.

2 — Bütün fiillerde, Allah rızası için, tam bir ihlâs ile, kendini vererek çalışmak, beşerî irâdeye yüz vermeyip Allâh'ın bütün emirlerini yerine getirmekte ilâhî irâde ile birlikte olmak. Bu noktadan hareketle mutasavvıflar, insan hürriyetini —ihtiyar'ın tatbiki için bir kuvvet olması bakımından değil— fakat ihtiyar'ın zarûrîliği bakımından inkâr ederler; çünkü insanın Allâh'ın irâdesini yerine getirmesi gerekir, yoksa bu irâdenin dışına çıkması gerekmez. İşte mutasavvıflar, insan irâdesini ilâhî irâdenin içinde eritmeğe, amellerde, Allah için, en kâmil ihlâs nazarıyla bakarlar.

3 — İnsanlar arasında, sevgi, muhabbet ve kardeşlik bağlarını geliştirmek ve bu hususlarda azimli olarak, kendini feda edeceğine çalışmak.

4 — Dinyâda zühd'ü, hayatta da darlık ve sıkıntıyı tercih etmek. Bu konuda Ebû Ali Rûzbâri Sûfi'nin kim olduğu sorulduğu zaman, şöyle cevap vermiştir: "Sûfi, severek sûf (yün —sûfi— elbisesi) giyen, nefse cefa tattıran, dünyâyâ (kalbinde değil) sadece kafasında yer veren ve Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.)'nin yolunda yürüyen kimsedir."³⁴

5 — Her türlü hal ve şart içerisinde şahsiyeti muhafazada tam bir sebat göstermek; bu da Allâh'ın şu âyetini tatbik ile

(33) Dr. Ebu Bekr M. Gülâbâdî, et-Taarruf li mezhebi ehli-tasavvuf, s. 25.

(34) et-Taarruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf, s. 25.

mümkündür: "Allâh'ın velilerine dikkat edin, onlar için ne korku ne de hüzn vardır."³⁵

6 — Ahlâk'ın amelî cihetinin tatbikine, nazari cihetinin tatbikinden daha çok ihtimam göstermek; zîrâ amel hepsinden mühimdir. Biz bu prensibin, sonrakilere nazaran, önceki mutasavvıflarda daha çok tatbik edildiğini görürüz³⁶.

İşte bunlar, tasavvufî ahlâk anlayışında, araştırma konusunun müsâadesi nisbetinde özetlemeye çalıştığım bâzı önemli ahlâkî esaslardır.

III — Bu ahlâkî temâyülü ise —ki önceki iki temâyülü uzlaştırır— ahlâkî meseleleri halletmek hususunda, en bâriz şekilde İmâm-ı Gazzâlî temsil eder. Çünkü İmâm-ı Gazzâlî ahlâkî meseleleri çözmede iki cihetten yürür: a) Ahlâk araştırmalarında filozofların düşünce çizgisi üzerinde yürüyüşü ki, meselâ nefsin çeşitli kuvvetlerini akıl ve kuvvetlerine tâbî kılması³⁷ ve ahlâkî faziletlerin hikmet, şecâat, iffet ve adâlet gibi dört ana fazilet altında toplaması³⁸ böyledir. b) İnce nefis ve ruh tahlilleri ile kalbin ve rûhun arıtılması ve ahlâkî faziletlerle donatılması hususunda mutasavvıfların düşünce çizgisi, üzerinde yürüyüşü. Gazzâlî bu anlayışı sebebiyle ahlâkî şöyle tarif ediyor: "Ahlâk, nefiste köklü bir şekilde mevcut olan bir haldir (hey'e) ki fiiller kendisinden kolayca, düşünmeye ihtiyaç duymadan çıkarlar: eğer nefisteki bu halden akla ve şeriata uygun, iyi ve güzel fiiller çıkarsa, bu hale "iyi ahlâk" denir, eğer kö-

tü ve çirkin fiiller çıkarsa, kaynağı teşkil eden bu hale de "kötü ahlâk" denir."³⁹

Belki de Gazzâlî'nin böyle ikili bir metot kullanmasının sebebi, ahlâk araştırmalarında, felsefî ve tasavvufî araştırmalara birlikte itimat etmesidir.

● İslâmî Anlayışta Ahlâk Mefhumu:

Muhtelif felsefî temayüllerdeki ahlâk anlayışını böylece gördükten sonra, İslâmî temâyülde ahlâk mefhumunun belirlenmesine geçebiliriz. İslâm'da ahlâk mefhumu, bu âlemde, en mükemmel şekilde varlığının gayesini gerçekleştirmek üzere insan hayatını tanzim etmek emeliyle vahyin sınırladığı, insanî davranışlar için konulmuş prensip ve kaidelerden ibarettir.

Bu İslâmî ahlâk nizamının iki bâriz karakteri vardır:

1 — Allâh'ın iradesinin eseri olması bakımından ilâhî karakteri. Çünkü insanın, bu hayatta gönderilmiş bir nizam olarak ona tâbî olması gerekir. Vahiy de bundan dolayı İslâmî nizam şeklinde gelmiş olup, insandan kalbiyle ve ruhiyle, hâlis ve iyiliğe yönelmiş iradesiyle, ve maddî, zahirî davranışlarıyla, Allah rızası için bir nizamın tatbikini ister.

2 — Bu nizamın bazı cihetlerden inceden inceye belirlenmemiş olması bakımından taşıdığı insanî

(35) Yunus.: 62.

(36) Dr. M.K. İbrahim Cafer, Fî'l-Felsefe ve'l-Ahlâk, s. 278 v.d.

(37) Gazzâlî, Mizan el-Amel, s. 50.

(38) Gazzâlî, a.e., s. 67.

(39) Gazzâlî, İhya u Ulûmu'd-dîn III, s. 53.

karakter. Bu nizamda umumi prensipler mevcuttur, meselâ siyâsî düzenleme, İslâm'da her yönüyle belirlenmiş olmayıp, bu nizamla has bazı esaslar vardır; idare edenler de bu esaslara göre devleti tanzim ederler. Şu halde, ameli cihetten, bu nizamı belirtmekte insanın bir gayreti ve dahili mevzu bahistir.

Şimdi, daha önce belirttiğimiz anlayışta temas etmek istediğim bir nokta var; o da ahlâk'ın, iyi bir hayata yönelik olması sebebiyle, ameller nizamı olması, yani bir yaşayış tarzı, başkalarıyla —Burada başkaları insanî davranışı gerektirmesi bakımından insan, hayvan veya daha başka şeyler de olabilir— muamelede bulunma biçimi olmasıdır. Bu husus insanın âlemdeki yeri ve kendisini ilerletecek mesuliyetlere, yaratıcısının bu hayatta kendisi için gösterdiği hedeflere dayanmakta, buralardan neş'et etmektedir.

İşte, İslâm'da ahlâk anlayışının bir yönü. Bir diğer yönü de, ameli yönle birlikte nazari yönün tekamül etmiş olmasıdır. Burada, göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli nokta da şudur: Ahlâkî nizam umumi ahlâk nizamının bir parçası değildir, aksine ahlâk, İslâm'ın cevheridir, her anlayışında mevcut olan ruhudur, bu bakımdan İslâmî nizam, umumi olarak, esasında, ahlâk felsefesi üzerine kurulmuştur.

Bu fikri Resûlüllâh (a.s.) in şu sözü de doğrudur: "Ben ancak, iyi ahlâkı tamamlamak için gönderildim"⁴⁰ Resûlüllah (a.s.) Efendimiz bu hâdisinde Peygamberliğini ahlâka hasretmiş ve önceki risaletlerle başlamış olan ahlâk binasını tamamlamak için geldiğini söylemiştir. Nitekim bir başka hadis-i şerifde "Ben ve diğer peygamberler bir ev yapan kimseler gibiyiz. Bu evin bir kerpiçlik yeri eksik kalmıştır. İnsanlar bu eve girerler ve onu beğenmezler ve keşke bu boşluk olmasaydı derler. İşte ben evin bu boşluğunu dolduran tuğla mesabesindedim, bu sebeble geldim ve binayı tamamladım, böylece de peygamberlerin gelişi sona ermiş oldu"⁴¹

Öyle ise ilâhî risaletin hedefi tamamen ahlâkidir.

Bu yüzden Allâh'ın Resûlü "Din, güzel ahlâktır"⁴² buyurmuştur. Hz. Ayşe (r.a.), burada "Din" kelimesinden İslâm dinini anlıyor; bundan dolayı da Peygamberlerimizin ahlâk sorulduğu zaman "O'nun ahlâkî Kur'an idi"⁴³ demiştir. Bu söz de Peygamberimizin şu sözünü teyid etmektedir: "İnsanların, ahlâken en iyisi, muhakkak ki dinen en iyi olanıdır"⁴⁴.

Hz. Peygamber (a.s.) "Mizan'da güzel ahlâktan daha ağır basan bir şey yoktur."⁴⁵ buyurmuştur. Yine Ondan "Ahlâkın güzeli yüce Allah'ın ahlâkıdır."⁴⁶

(40) Ahmed İbni Hambel'in müsned'i, II, s. 381.

(41) Sahih'i Müslim (Nevevî şerhi) C. 15, s. 52 "Hatem'ü-lenbiya" babı.

(42) Hafız el-İraki- ihya ya koyduğu notta zikrediyor, III s. 50, bu hadisi mervezi namaza ta'zime dair müsnedinde mürsel olarak Ebu Ali bin Şüheyr'den rivâyet ediyor.

(43) Sahih'i Müslim (Abdülbaki Nesri) I. s. 512-513, yolcu namazı bahsi.

(44) İmamı Ahmed'in müsnedinin not kısmında kenzül-Ummal seçmesi, I, s. 132 Buhari, Eledebü'l-müfred, s. 81.

(45) Muhtasarı şerhi süneni Ebi Davud, VII, s. 172; iyi ahlâk bahsi.

(46) Tac, V. s. 61, kitabül-ahlâk.

dediği rivayet edilir. Kurtubî ve İbni kesir tefsirinde "Seni muhakkak ki yüksek bir ahlâk üzere-sin" ayetini tefsir ederken İbni Abbas ve Mücahid'in buradaki ahlâk kelimesini "Din" kelimesi ile tefsir ettikleri söylenir. Çünkü: Din, Allâh'a, bizzat insanın kendisine, başkalarına karşı ve diğer canlı mahlûkata karşı ifası gereken vazifelerden ibaret-tir.

Bu sebeple bazan ahlâk "Vazife ilmi" yani insana yapması gerektiği tarzda vazifeleri bildiren ilim olarak vasıflandırılmıştır.⁴⁷ daha önce geçtiği gibi lugat mânâsında ve bazan terim (istilaeh) olarak kullanılışında ahlâk'a din mânâsı verilmesi bu yüzdendir.

Bu anlatmaya çalıştığımız anlayış ne İslâm'a yakıştırılmış, ne de ona yabancı bir anlayıştır; bilakis bu, İslâmın ruhu olup bu ruh da ahlâkidir. Bundan dolayı da İslâm'ın hayattaki hedefi ahlâkî gayeyi tahakkuk ettirmek-tir; biz bu ruhu İslâm'ın her yerinde görürüz. Meselâ akide anlayışında bu gaye vardır, nitekim hadisi şerifte:

"Mü'minlerin iman yönünden en mükemmeli, ahlâk yönünden en güzel olanıdır." "Sizden hiçbiriniz, kendi nefsi için sevdiği şeyi, kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş olmaz."⁴⁸, "Allâh'a ve âhîret gününe inanan kimse, komşusuna ezâ vermesin ve Allâh'a ve âhîret gününe inanan kimse ya iyi söylesin yahut da sussun."⁴⁹ buyurmuştur.

Ayrıca İslâm, imana "iyilik" nazarı ile bakmaktadır. Cenab-ı

Hak Kur'an-ı Keriminde "Sizin yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik değildir, fakat iyilik, bir kimsenin Allâh'a, Ahîret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman etmesidir."⁵¹ buyurmaktadır. Malûmdur ki "iyilik-birr" ahlâkî fiilin bir sıfatı yahut, bazı âlimlerin dediği gibi⁵² hayrın bütün nevilerini kendinde toplar.

Hz. Peygamber (a.s.), güzel ahlâk ile ahlâklanmayan kimse-nin imanını ve dinini Allâh'ın kabul etmeyeceğini beyan ediyor ve "Emanete riayet etmeyen kimse-nin imanı, sözünde durmayan kimsenin de dini yoktur"⁵³ diyor.

Burada imanın ahlâkîliği iki bakımdan vuzuh kazanıyor: 1 — Onun amel (fiili) itibar edilmesi bakımından; zira amel ya içten olur, yahut dıştan (Zahirde). İman ise, ilk neviden (yani dâhilden bir amel) dir. Bundan dolayı Hz. Peygamber (a.s.) imanın amel olduğunu söylemiştir. Biri-si kendisine hangi amel'in daha üstün olduğunu sorduğu zaman "Allâh'a iman etmek ve O'nun yolunda cihâd yapmaktır"⁵⁴ diye cevap vermiştir. Çünkü bu, kalbin müsbet bir amelidir. 2 — İmanın, aslında, kalbin amelî olması bakımından; kalp bu amelî hakika-tı itiraf, fazilet olduğu için, ilâhî hakikati itiraf etmek suretiyle işler. Bu hakikati kabul etmemek ashında büyülenme olup, bu da güzel ahlâka karşı çıkmaktır. Bu aynı zamanda nimeti verenin nimetlerini kabul ve itiraf etmek ve bundaki fazileti benimsemektir. İşte ahlâk budur. Bu sebeple

(47) Feritkam- İm'i ahlâk, s. 11, Ankara, 1341.

(48) Hakim Nisaburi, sahihül müstedrek, I, s. 53.

(49) El-lu'lui ve'l-mercan fi'met'tefeka aleyhi's-seyhan, I, s. 10 kitabül-imân.

(50) Aynı kaynak, I, s. 10.

(51) el-Bakara.: 177.

(52) Bk. Tac. V. s. 3.

(53) el-Cami us-sahih, II. s. 198.

(54) el-Lu' vel-Mercan. I. s. 16.

Allah bir âyetinde, "Muhakkak ki ona iman iyiliktir." diye beyan ediyor; çünkü bu iman, kalplerin müsbet ahlâkî amellerindedir. Sonra bu imana ve nimete şükür bir vazifedir, vazifenin edası ise ahlâk'tır. Bu bakımdan ibadetin özünde ahlâk'ın ön plânda olduğunu görürüz; zira bu ibadet ilâhî vazifelerin ifâsıdır. Ahlâkî anlayışın bu yönünü bütün ibadetlerde ön plânda görmek mümkündür. Meselâ namaz hususunda Allah, "Namaz kötülükten ve meşru olmayan şeylerden alı koyar"⁵⁵ buyurur. Hz. Peygamber (a.s.) de ahlâkî olmayan kimse- nin orucunu Allâh'ın kabul etmeyeceğini haber veriyor ve şöyle buyuruyor: "Yalan sözü ve onunla amel etmeyi terketmeyen kimse- nin yemesini ve içmesini bırakmasına hacet yoktur".⁵⁶ Cenab-ı Hak da Kur'an-ı Kerim'inde hac konusunda "Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (İhrama girerek) haccı (kendine) farz kılar- sa bilsin ki, hac'da kadına yaklaş- mak, günâha sapmak, kavga et- mek yoktur. Siz ne iyilik ederseniz Allah onu bilir. (Yol için) kendinize azık alın (da bir günâha düşmekten korunun), çünkü azığın en iyisi (Allâh'ın azabın- dan) korunmadır. Ey akıl sahipleri benden korkun"⁵⁷ buyurmak- ta, Kurban konusunda da "Onla- rın etleri ve kanları Allâh'a ulaş- maz; fakat sizin takvanız (yani, sizi Allâh'ın emirlerini yerine ge- tirmeğe sevk eden hürmetiniz), O'na ulaşır"⁵⁸ ayetiyle, hac iba- detinde de ahlâkiliğin esas oldu-

ğunu bildirmiş oluyor. Ayrıca ze- kât ibadetinde de durumun böyle olduğunu şu âyet göstermekte- dir: "Onların mallarından bir mik- tar sadaka al ki onunla onları te- mizleyesin ve yüceltesin."⁵⁹ Bir defasında Hz. Peygamber (a.s.) e "Fîlân kadın çok namaz kılar, sa- daka verir, oruç tutar, ne var ki komşusuna diliyle eza verir" diye haber verildiğinde "o cehennem- liktir"⁶⁰ buyurmuştur.

Burada İslâm'ın ahlâkî gö- rüşlerinde, bazı filozoflardan, me- sela Kant'tan, ahlâkın Allâh'a nisbet bakımından, ayrıldığını gö- rürüz. Kant böyle bir ahlâk'ın ol- mayacağına kânidir; çünkü ah- lâk, ona göre, vazifedir ve vazife de hakkın önce olmasını gerekti- rir, halbuki insanın Allah üzeri- ne geçmiş bir hakkı yoktur⁶¹ İs- lâm ise kulların Allah üzerinde hakları olduğunu, bu hakkı Allâh'ın kendisine yazmış bu- lundğunu, O'na ibâdet edip ortak koşmadıkları takdirde, onları cennet'e koyacağını bil- dirir. Hz. Peygamber (a.s.) bu hususta şöyle buyuruyor: "Mu- hakkak ki Allâh'ın kulları üze- rindeki hakkı onların o'na hiç bir şeyi ortak koşmadan ibadet et- meleridir; Kulların Allah üzerin- deki hakkı da o'na hiç bir şeyi ortak koşmayan kimseye eziyet etmemektir".⁶² Allah Teâlâ da Kur'an'da aynı konuda şöyle bu- yurur: "Allah, mü'minlerden mal- larını ve canlarını, cennet karşı- lığında satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşır, öldürür- ler ve öldürülürler. Bu, Allah'ın

(55) el-Ankebût.: 45.

(56) Müslim hariç diğer beş hadis kitabı rivayet ettiler ,Tac II. s. 61.

(57) el-Bakara: 197.

(58) el-Hac.: 37.

(59) el-Tevbe Sûresi.: 103.

(60) et-Terğib ve't-terhib, III. 356, Hakim isnadının sağlam olduğunu söyler.

(61) Dr. M. Abdüllah Derraz, Kelimat fi Mebâdî'l-Ahlâk, s. 27 .

(62) et-Tâc, el-Cami'li usûl fi ehâdis er-Rasûl, I. s. 32.

üzerine bir borçtur. Gerek Tevrat'da, gerek İncil'de, gerekse Kur'an'da - va'd edilmiş bir hak olarak - Allah bunu bildirmiştir. Ahdini Allâh'dan daha çok kim yerine getirebilir? O halde o'nunla yaptığımız bu alışverişten dolayı sevinin, gerçekten bu büyük başarıdır."⁶³

İslâm, bundan daha çok hayvanların insan üzerindeki haklarına, onların hizmetlerine karşılık, önem vermiştir. Cenabı Hakk, bu hususta şöyle buyuruyor: "Hayvanları da yarattı. onlar da sizin için ısınmanızı sağlayan şeyler ve daha bir çok yararlar vardır. Ve onlardan kimini de yersiniz. Ve akşamleyin mer'adan getirdiğiniz, sabahleyin mer'aya götürdüğünüz zaman onlarda sizin için bir güzellik de vardır. (Onların gidiş gelişleri, size ayrı bir güzellik ve zevk verir). Onlar ağırlıklarınızı öyle (uzak) şehirlere taşırlar ki, (onlar olmasa) siz (canlarınızın) yarısı tükenmeden oraya varamazdınız. Doğrusu Rabbiniz, çok şefkatli, çok merhametlidir."⁶⁴

İşte bu, İslâm'ın hayvanların tabii haklarını tanıması ve ilân etmesi, insanlara da bu haklara hürmet göstermesi yükümlülüğünü yüklenmesidir. Peygamberimiz (a.s.) in bir beyanı şöyledir: "Bir kadın, bir kediye hapsedip yiyecek ve su vermediği onu, otlarla dahî karnını doyurmak üzere bırakmadığı için, cehenneme girmiştir."⁶⁵

Abdullah da şu haberi veriyor: "Bir gün Allâh'ın Rasûlü ile birlikte bir seferde idik; ben ihtiyacım için çıkmıştım, bir serçe

gördüm, iki yavrusu vardı, yavruları alıp getirdim. Sonra ana serçe geldi, acı acı ötmeye başladı; bunun üzerine Peygamberimiz (a.s.), "Bu kuşcağınızı yavrularından kim ayırdı?" diye sordu ve yavrularını ona iade ediniz, dedi."⁶⁶

Ayrıca şu da unutulmamalıdır ki İslâm rahmet ve merhamet dini olup âlemlere rahmet olarak gelmiştir; Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de peygamberimize hitaben "Biz seni ancak âlemlere rahmet olsun diye gönderdik"⁶⁷ buyurmuştur.

Binaenaleyh İslâm'ın, canlı her mahlûkun tabii haklarını tanıdığı ve bunlar insanların riayet etmesini zaruri kıldığı şüphe götürmeyen bir bedahettir. Bunun için hayvanlara yumuşak ve iyi muamele edilmesi hususunda bir çok hadis-i şerif vardır. Onlardan biri de Mikdat'tan rivayet edilen hadistir. Hz. Ayşe (r.a.) yi deveye binmiş halde görünce, deve sıkıntı alâmetleri gösteriyordu; ona Peygamberimiz "İyilikle muamele etmen gerekir, ve yumuşak muamele ancak bulunduğu şeyi güzelleştirir, bir şeyde yumuşaklık bulunmayınca da o çirkinleşir"⁶⁸ dedi.

Belki de bu prensip "Sibli"yi en aşağı derecede bir mahlûk gibibi değersiz kılacak şekilde merhametli kıldı. Çünkü o bir gün şöyle bir harekette bulundu: Bir çuval buğday alıp sırtına yükledi ve bulunduğu şehre kadar taşıdı, orada bir karınca gördü; kendisini şefkat kapladı ve onu yerine götürünceye kadar endişe içinde geceledi ve kendi kendine

(63) et-Tevbe Sûresi.: 111.

(64) Nah Sûresi.: 5-7.

(65) el-Lû'lû, ve'l-Mercan, III, s. 201.

(66) et-Tâc. V. s. 18-19 Kitâb el-Ahlâk.

(67) et-Enbiyâ.: 107.

(68) Sahih-i Müslim (Nevevî Şerhi), C. 16, s. 146-147.

dedi: "Ey zavallı karınca! Benim seni üzmem merhamete uygun bir davranış değildir", sonra şunları ilâve etti: "Eğer mes'ud yaşamak istersen, içleri hüznle dolmuş kimselerin kalblerini mes'ud et."⁶⁹

Kur'an-ı Kerim, insanın en aşağı canlı varlıklara karşı duyması gerekli sevgi ve acımayı şu âyet ile de teyit etmektedir: "Yerde yürüyen hayvan ve iki kanadıyla uçan her kuş ancak sizin gibi bir topluluktur."⁷⁰

İslâm hukuku (şeriat) bakımından insanlar arasında umumî muamele hususundaki ahlâkî anlayışa gelince; bu husus daha vazih olarak görünür. İslâm hukuk âlimleri, İslâm şeriatının maksatlarını açıklarken bu mefhumu açık bir şekilde kabul etmişlerdir. Onlar şeriatın üç türlü maksadı olduğunu, bunların da insan için hayatta a — Zaruretlerin, b — İhtiyaçların, c — Güzel ve iyi şeylerin gerçekleştirilmesinden ibaret olduğunu beyan ediyorlar. Onlara göre zaruretler "Yoklukları halinde dünya işlerinin düzgün yürütmesine imkân olması, aksihe fesada, hayatın sarsılmasına ve kaybına, âhirette kurtuluşun ve cennet hayatının kaybedilmesine sebep olması bakımından, dünya ve din işlerinin sağlam yürütülebilmesi için çok lüzumlu olan hususlardır. Bu zaruretlerin tamamı beş tane olup, dinin, nefsin, neslin, malın ve aklın muhafaza edilmesinden ibarettir."⁷¹ b — İhtiyaçlar insanın bu hayatta sıkıntılar, zorluklar ve darlıklardan —ki bunlar yiyecek, içecek, giyecek, mesken, refah getirici ve bazı hal ve şart-

larda sıkıntı ve güçlük getiren şeylerin izalesi hususundaki insanın her ihtiyacının gerçekleşmesi yolunda çeşitli isteklerinin, tahakkuk etmemesi sonucu olarak ortaya çıkarlar— kurtulması için muhtaç olduğu hususlardır. c — Güzel ve iyi olan şeylere gelince: Bu insanlarla muâşeret âdâbının en güzel ve en iyi bir üslûp ile kurulup geliştirilmesi ve onların bu husustaki ahlâkî şuur ve duygularının gözetilmesi şeklinde ifade edebiliriz.⁷²

Meseleyi bu şekilde tesbit edince; şeriatin güttüğü gayelerin, ahlâkî gayeler olduğunu görürüz. Bu sebeple İslâm hukuk nizamını, ahlâk nazariyesinin veya şu ahlâkî özün ışığında tefsir etmek mümkündür. Bizi bu husustea bir çok ayet desteklemektedir. Bunlardan birisi de şu ayettir: "Kim Rab'bine suçlu olarak gelirse, onun için cehennem vardır; orada ne ölür ne de yaşar; kim de o'na iyi işler yapmış bir mü'min olarak gelirse, onlar için de yüksek dereceler; altlarından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır, orada ebedi olarak kalırlar, işte günâhlardan arınanların mükâfatı budur."⁷³ Peygamberimiz (a.s.) de, "Müslüman, müslümanların dilinden ve elinden emin oldukları kimsedir; Muhacir de Allah'ın haram kıldığı şeyden kaçan kimsedir."⁷⁴ "Bize hile yapan, bizden değildir, bize silâh çeken de bizden değildir."⁷⁵ buyurmaktadır.

Görüldüğü gibi İslâm, ahlâkî gayeyi tahakkuk ettirmek için, muhtelif İslâmî yönleri ahlâkî bir bağla bağlamıştır. Bunun da en

(69) Sadî Şirazi, Bostan, II, 5. 17-18, Ar-Terc.: Dr. M. Musa Hendevî.

(70) el-En'am.: 38.

(71) Şatibi, el-Muvafakât fi usulil-Ahkâm, II, s. 4 ve devamı.

(72) Şatibi, a-e II, s. 5-6.

(73) Taha.: 74-76.

(74) Keşfe'l-Hafa, II, s. 292 Hadis.: 3304; Sahih-ı Müslim, II, s. 100.

(75) Sahih-ı Müslim, Kitabel-İman, II, s. 108.

sağlam delili şu ayettir: "Yüz-
lerinizi doğu ve batıya çevirme-
niz iyilik değildir. Asıl iyilik, o
(kimsenin iyiliği) dir ki, Allâh'a,
âhiret gününe, meleklere, kitaba
ve peygambere inandı; Allah rı-
zası için yakınlarla, yetimlere,
yoksullara, yolda kalmışlara, bo-
yunduruk altında bulunan (köle
ve esir)lere mal verdi; namaz
kıldı, zekât verdi. Andlaşma yap-
tıkları zaman andlaşmalarını ye-
rine getirenler; sıkıntı, hastalık
ve savaş zamanlarında sabreden-
ler işte doğru olanlar onlardır,
(Allâh'ın azabından) korunanlar
onlardır."⁷⁶ Yukarıdaki vazifeleri
yerine getirenler, ahlâklı kimse-
lerdir, İslâm'daki ahlâkî ruhu en
iyi anlayanlardan biri de Ekşem
bin Sayfi'dir. Bu zat kavmini İs-
lâm'a davet ettiği zaman şöyle
diyordu: "Hz. Muhammed (a.s.)'in
dâvet ettiği din olmasaydı, in-
sanlar güzel ahlâka sahip ola-
mazdı."⁷⁷

Bütün bunlardan sonra, İs-
lâm'da zikredilen şekilde anlaşıl-
an ahlâkın İslâmî risâletin rû-
hu ve İslâm hukuku'nun da bu
ruhun mücessem bir sûreti oldu-
ğunu söylersek mübalâğa etmiş
olmayız.

İslâm nazarındaki ahlâk an-
layışına dair bu tahlil ve izah-
lardan sonra, bu mefhumu şöy-
le tarif etmek mümkündür: "Ah-
lâk, hayatta insanın davranış
tarzlarıdır"; bu davranış insanda
irade ile sâdır olduktan ve bir ga-
yenin tahakkukuna yöneldikten
sonra, ister içe ait ister dıştan
olsun, hepsi birdir. Ahlâk'ın bu
şekilde anlaşılması felsefî ve lu-
gat mânâsına da yabancı değildir.
Hatta felsefî ve lugat manaları-
nın çerçevesini genişleterek, İs-
lâm'ın görüş açısı içine girebilir.

(76) el-Bakara: 177.

(77) Muhtârat min Ravâ'il-Edeb'il
Arabî, s. 533, Dr. A. Selâmi Serhan.